

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО**КРАСНОВА Ю. А.,**

доктор юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
(Державна установа «Інститут
економіко-правових досліджень
імені В. К. Макутова Національної
академії наук України»)

КІРІН Р. С.,

доктор юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
(Державна установа «Інститут
економіко-правових досліджень
імені В. К. Макутова Національної
академії наук України»)

ШЕХОВЦОВ В. В.,

доктор юридичних наук, професор,
декан факультету адвокатури
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 349.6

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.27>**ПРОБЛЕМИ ЕФЕКТИВНОСТІ ЕКОЛОГІЧНОГО ЗАКОНОДАВСТВА
ТА ЇХ ВПЛИВ НА ГОСПОДАРСЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ**

Стаття надає детальний та всебічний аналіз ефективності реалізації принципу системності правотворчої діяльності на прикладах окремих нормативно-правових актів екологічного законодавства, зокрема при визначенні: а) місця кліматоохоронних правовідносин в системі екологічного законодавства; б) пріоритетності правових норм під час використання водних об'єктів та розташованих під ними земельних ділянок для потреб, пов'язаних із геологічним вивченням та видобуванням корисних копалин; в) можливості перенесення русла річки для видобування корисних копалин; г) особливостей використання водних об'єктів для біологічної та/чи рибогосподарської меліорації; д) механізму консолідації сільськогосподарських земель та захисті прав добросовісного набувача. Сучасна загальнотеоретична позиція щодо визначення ефективності правових норм охоплює достатньо широкий спектр відповідних критеріїв, які виступають також складовими одного з принципів правотворчої діяльності – принципу системності та комплексності. Запровадження кліматоохоронних правовідносин на державному рівні потребує не лише прийняття спеціального нормативно-правового акту, а й визначення місця цих правовідносин в системі екологічного законодавства в цілому. Наразі у відносинах використанні водних об'єктів та розташованих під ними земельних ділянок для потреб, пов'язаних із користуванням надрами відсутня кореляція між нормами

водного, земельного та надрового законодавства. Розкрито дискусійний характер положення законодавства щодо можливості перенесення русла річки для видобування корисних копалин. Відсутність належного нормативно-правового регулювання рибогосподарських відносин в деяких випадках тягне за собою поширення прихованого риборозведення. Наведено критичні зауваження щодо проєкту закону з консолідації сільськогосподарських земель, в якому наявні положення, якими права власника земельної ділянки можуть порушуватися, що суперечить положенням Конституції України та становить ризик подальшого розвитку рейдерських захоплень землі. Приклади неефективності правових норм екологічного законодавства та відсутності в них ознак системності, спрямовані на необхідність проведення якісного правового моніторингу існуючих правових норм для належного формування політики післявоєнного відновлення країни в рамках євроінтеграційних процесів.

Ключові слова: ефективність, нормопроектування, принцип системності та комплексності, екологічне законодавство, аквакультура, тваринний світ, господарська діяльність.

Krasnova Yu. A., Kirin R. S., Shekhovtsov V. V. Problems with the effectiveness of environmental legislation and their impact on business activities

The article provides a detailed and comprehensive analysis of the effectiveness of implementation of the law-making area systematic principle on the examples of certain environmental legislation, in particular, when determining it: a) place of climate protection legal relations in the system of environmental legislation; b) priority of legal norms in the use of water bodies and land plots located under them for the needs related to geological exploration and mineral extraction; c) possibility of relocating the riverbed for mineral extraction; d) peculiarities of using water bodies for biological and/or fishery reclamation; e) mechanism for consolidating of agricultural land and protection of the rights of a bona fide purchaser. The current general theoretical position on determining the effectiveness of legal norms covers a fairly wide range of relevant criteria, which are also components of one of the principles of law-making area – the principle of systematicity and complexity. The introduction of climate protection legal relations at the state level requires not only the adoption of a special regulatory act, but also the determination of the place of these legal relations in the system of environmental legislation as a whole. At present, there is no correlation between the provisions of water, land and subsoil legislation in the use of water bodies and land plots located under them for the needs related to subsoil use. The article reveals the controversial nature of the legislative provision on the possibility of transferring a riverbed for the purpose of mining. The lack of proper legal regulation of fisheries relations in some cases leads to the spread of hidden fish farming. Critical remarks are made on the draft law on consolidation of agricultural land, which contains provisions that may violate the rights of the landowner, which contradicts the provisions of the Constitution of Ukraine and poses a risk of further development of land raiding. The examples of inefficiency of legal provisions of environmental legislation and the lack of systematic features in them are aimed at the need for high-quality legal monitoring of existing legal provisions for the proper formation of the policy of post-war reconstruction of the country within the framework of European integration processes.

Key words: efficiency, rulemaking, principle of systematic and comprehensive approach, environmental legislation, aquaculture, wildlife, economic activity.

Вступ. У процесі сучасного розвитку українського суспільства та постійного оновлення усіх сфер життєдіяльності людини, особливо у воєнний та повоєнні часи, а також

в період євроінтеграційної трансформації, дедалі більше зростає роль якості правотворчої діяльності, спрямованої, в тому числі, й на відновлення зруйнованої економіки та довкілля країни. В таких умовах одним з актуальних заходів, що має поєднати інтереси державної влади, органів місцевого самоврядування та громадян, орієнтуючись на відновлення належного забезпечення соціального, екологічного та економічного добробуту країни, вбачається правотворчість. При цьому, основоположним чинником належного законотворення та іншого нормотворення, в даному випадку, виступає його ефективність, яка має забезпечуватись як на етапі розробки нормативно-правових актів (далі – НПА), так і під час правового моніторингу.

В теорії права «ефективність законодавства» розглядають з позиції узгодженої системи якісних законів, за допомогою яких суб'єкти правових відносин реально можуть задовольняти свої інтереси відповідно до загальних принципів права та правової держави. Саме ефективність законодавства забезпечує стабільність правопорядку; послідовність проведення економічних, політичних, соціальних та інших перетворень в державі. Ефективність законодавства є запорукою успішного державного і суспільного життя країни, критерієм активного діалогу між державою та суспільством, особливо під час євроінтеграційних процесів в Україні [1, с. 25].

Тому, першочерговим завданням держави є постійний аналіз та оцінка ефективності чинних правових норм, їх вдосконалення та приведення у відповідність до сучасних потреб суспільства. При цьому, проведення оцінки ефективності правових норм неможливе без визначення її основних критеріїв, «які б охоплювали найбільш проблемні питання реалізації правових норм та дозволяли під час визначення ефективності виявити слабкі сторони правового регулювання з метою його подальшого вдосконалення» [2, с. 52].

Ефективність встановлених або санкціонованих державою, як регулятором суспільних відносин, загальнообов'язкових, формально визначених правил поведінки слід розглядати в аспекті співвідношення між фактичними результатами їх виконання та дотримання і тими соціальними цілями, для досягнення яких ці правила були сформульовані.

Тож, вищенаведене робить особливо значущим і таким, що потребує спеціальних наукових досліджень, аналіз ефективності норм галузевого законодавства, зокрема екологічного, а також впливу наявних проблем у цьому напрямі на здійснення господарської діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Насамперед, слід відзначити, що проблематика ефективності законодавства, представлена у наукових працях вчених – теоретиків права, а також фахівців усіх галузей права, які досліджують особливості виникнення та розвитку різноманітних правовідносин, що виникають у суспільстві та державі. Виходячи з цього, наведемо лише прізвища вчених – теоретиків права, які досліджували сутність самого явища «ефективність законодавства». До них належать: Алексєєв С.С., Авер'янов В.Б., Бобровник С.В., Биркович Т.І., Волохов О.С., Головченко В.В., Грекул-Ковалик Н.М., Гуменюк І.О., Дубина Н.А., Кабанець О.С., Кіндрат П.В., Корнієнко В.В., Купіна Л.Ф., Онищенко Н.М., Пархоменко Н.М., Рабінович М.П., Рибак Н.В., Савінова Н.А., Тимченко Г.В. та інші.

В той-же час, незважаючи на значну кількість наукових розробок загальнотеоретичного характеру, присвячених вищенаведеному питанню, залишається актуальним аналіз ефективності галузевих НПА, зокрема чинного екологічного законодавства, в першу чергу, в аспекті його впливу на діяльність суб'єктів господарювання.

У зв'язку з цим, **метою цієї статті** є аналіз окремих норм екологічного законодавства з точки зору їх відповідності критеріям ефективності щодо запобігання шкоді довкіллю, забезпечення екологічної безпеки, охорони довкілля, раціонального використання і відтворення природних ресурсів у процесі провадження господарської діяльності.

Виклад основного матеріалу. В теорії права критерії ефективності правової норми (законодавства) визначаються, як фактична її (його) ефективність з урахуванням затрачених матеріальних засобів, людської енергії, часу та інших показників, які характеризують

затрати на їх реалізацію. Іншими словами – наскільки реалізація правової норми сприяє досягненню поставленої цілі, наскільки правова норма здатна з найменшими витратами позитивно вплинути на суспільні відносини й поведінку їх учасників [3, с. 16].

Сьогодні в загальнотеоретичній літературі визначається багато різноманітних критеріїв для визначення ефективності правових норм, серед них: а) досягнення цілі правового регулювання; б) результат дії норми права; в) наявність доведеного причинного зв'язку між результатом та дією правової норми; г) наявність реальної можливості для реалізації правової норми; д) відповідність норми права сучасному стану правовідносин та багато ін. [2, с. 55-56]. Наведені критерії покладені в основу цього наукового дослідження поряд з такими, як, зокрема: 1) взаємозв'язок правових норм різних НПА; 2) взаємоузгодженість внутрішніх правових норм НПА; 3) повнота викладу норм права в статтях НПА.

Зазначені критерії виступають також складовими одного з принципів нормопроєкування – принципу системності, передбаченого Законом України «Про правотворчу діяльність» (далі – закон про ПТД) [4, ст. 3], який відповідає за внутрішню узгодженість елементів НПА та зовнішню узгодженість НПА з усією чинною системою права, щоб посісти в ній своє особливе місце та здійснювати відповідну регулятивно-правову функцію [5, с. 162].

Аналіз ефективності реалізації принципу системності ПТД проведемо на декількох прикладах екологічного законодавства, зокрема: а) при визначенні місця кліматоохоронних правовідносин в системі екологічного законодавства; б) при визначенні пріоритетності правових норм під час використання водних об'єктів та розташованих під ними земельних ділянок для потреб, пов'язаних із геологічним вивченням та видобуванням корисних копалин (далі – ВКК); в) при визначенні можливості перенесення русла річки для ВКК; г) при визначенні особливостей використання водних об'єктів для біологічної та/чи рибогосподарської меліорації (далі – РГМ); д) при консолідації сільськогосподарських земель (далі – СГЗ) та захисті прав добросовісного набувача.

Визначення місця кліматоохоронних правовідносин в системі екологічного законодавства. В рамках гармонізаційних та євроінтеграційних процесів вітчизняний парламент прийняв Закон України «Про основні засади державної кліматичної політики» (далі – закон про ДКП) [6], покликаний забезпечувати низьковуглецевий та сталий розвиток країни, її екологічну, продовольчу та енергетичну безпеку, досягнення кліматичної нейтральності і т. ін. В ч. 3 ст. 2 зазначеного закону, з поміж іншого, визначається, що правову основу регулювання відносин, які виникають під час формування та реалізації ДКП, становлять, зокрема, Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» (далі – закон про охорону НПС) [7], який, по суті, мав би бути доповнений новим об'єктом правової охорони НПС (ст. 5) та містити норми щодо розмежування заходів із забезпечення екологічної та кліматичної безпеки, однак й досі не отримав зазначених змін.

Для розуміння сутності цих понять, звернемося до їх законодавчих визначень. Так, ст. 50 закону про НПС визначає екологічну безпеку, як такий його стан, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей. В той-же час, закон про ДКП розглядає кліматичну безпеку, як забезпечення стійкості соціальних, економічних, екологічних та інших систем перед викликами та загрозами, пов'язаними із зміною клімату, за допомогою комплексу заходів та стратегій, спрямованих на пом'якшення зміни клімату та/або адаптацію до неї (ст. 1).

Із наведених визначень важко сформулювати висновки про місце і роль зазначених видів безпеки в ієрархії національної безпеки та їх співвідношенні між собою. Для вирішення окресленого питання, на нашу думку, слід звернутись до витоків формування зазначених понять та появи їх в юридичній термінології.

Як вже зазначалось в попередніх роботах [8, с. 22; 9, с. 8-9, 10], про «екологічну безпеку» почали активно говорити після опублікування у 1972 р. публікації під керівництвом Д. Медоуз комплексного наукового дослідження «Межі зростання» в якому автори вперше привертали увагу до екологічних проблем, які можуть охопити планету вже на початку

XXI століття, де серед іншого, мова йшла і про зміну клімату внаслідок надмірного техногенного навантаження на довкілля [11].

У 1974 р. зазначену позицію підтримав і генерал М. Тейлор у своїй публікації «Законні вимоги національної безпеки», де автор зробив наголос на те, що основні загрози національній безпеці США розвиваються в невійськовій сфері. А через три роки – у 1977 р., президент інституту «Уорлдотч» Л. Браун у статті «Переглянути визначення національної безпеки» також підтвердив прогнози Д. Медоуз [12, с. 16]. На підставі вищенаведеного, термін «екологічна безпека» вперше був застосований державами-учасниками Варшавського договору у 1988 р., шляхом прийняття документу «Наслідки гонки озброєнь для довкілля та інші аспекти екологічної безпеки» [13, с. 305].

З тих пір, термін «екологічна безпека» доволі часто використовувався у резолюціях Генеральної Асамблеї ООН, однак офіційного визначення так і не набув. Однією зі значних подій останнього часу стало проголошення Генеральною Асамблеєю ООН у Декларації від 28.07.2022 р. [14] та Резолюції A/HRC/RES/52/23 від 04.04.2023 р. [15] права на чисте, здорове та стає навколишнє середовище як права людини», яке кореспондується з визначеним у ст. 9 закону про охорону НПС правом на безпечне для життя і здоров'я довкілля [16, с. 256]. Генеральна Асамблея ООН підкреслила також, що «...право на чисте, здорове та стає навколишнє середовище пов'язане з іншими правами та чинним міжнародним правом» [17, 18]. Крім того, декларується, що «підтримка права людини на чисте, здорове та стає навколишнє середовище вимагає повного виконання багатосторонніх екологічних угод відповідно до принципів міжнародного екологічного права».

На підставі наведеного, можна прийти до висновку, що право на чисте, здорове та стає навколишнє середовище чи на безпечне для життя і здоров'я довкілля, може бути забезпечене лише належним виконанням усіх багатосторонніх екологічних угод. Тобто всього міжнародного екологічного законодавства в цілому. В такому разі ми можемо провести паралель і з терміном «екологічна безпека», який, в даному випадку, слід розуміти, як стан довкілля, який забезпечується попередженням погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки, шляхом гарантування державою дотримання вимог всього міжнародного та вітчизняного екологічного законодавства на її території.

Що стосується терміну «кліматична безпека», наведеному в законі про ДКП, то він є ширшим за ті положення, які регулюють її забезпечення. Зокрема, «...забезпечення стійкості соціальних, економічних, екологічних та інших систем перед викликами та загрозами, пов'язаними із зміною клімату, за допомогою комплексу заходів та стратегій, спрямованих на пом'якшення зміни клімату та/або адаптацію до неї» означає не лише вжиття заходів зі скорочення викидів парникових газів, а й регулювання рівня радіації, рослинного покриву, вологості, теплообміну тощо, виходячи із визначення поняття «клімат», запропонованого у вільній енциклопедії [19]. А це означає, що на проблеми зміни клімату може впливати не лише забруднення атмосферного повітря, а й інша техногенна діяльність людини, як то надмірна вирубка лісів, осушування озер і боліт, надмірне розорювання земель, розповсюдження інвазійних видів рослин і тварин, зміни або поглиблення русел річок тощо, які впливають на кліматичні зміни. Тому питання гарантування кліматичної безпеки мають розглядатися ширше, ніж того вимагає Рамкова конвенція ООН про зміну клімату [20] та вітчизняний закон про ДКП.

На підставі вищенаведеного можна прийти до висновку, що термін «екологічна безпека» характеризує стан довкілля, який є «оптимальним» для існування здорової людини, а термін «кліматична безпека» розкриває ті умови, за яких «екологічна безпека» буде «оптимальною» для існування людини.

Прийняття ж Рамкової конвенції ООН про зміну клімату є підтвердженням того, що людство порушує баланс екологічної безпеки. І природа в останній час все частіше нагадує про це. Тож, право на захист здоров'я від небезпечного впливу господарської діяльності безпосередньо або/та через вплив на довкілля має охоронятися не лише приписами господарського законодавства та законодавства про охорону здоров'я, а й нормами екологічного

права. Ця об'єктивна необхідність обумовлена як надзвичайно глибокою міжгалузевою дифузією відповідних правовідносин так і взаємним життєвим зв'язком та впливом у триаді «людина – довкілля – господарювання» [21].

Виходячи з наведеного, запровадження кліматоохоронних правовідносин на державному рівні потребує не лише прийняття спеціального НПА, а й визначення місця цих правовідносин в системі екологічного законодавства в цілому, а також розмежування понять «екологічна» та «кліматична» безпеки та правових заходів їх забезпечення.

Крім того, слід враховувати, що влітку 2024 р. Рада ЄС офіційно прийняла перший у своєму роді регламент про відновлення природи. Цей законодавчий акт має на меті запровадити заходи для відновлення щонайменше 20% сухопутних і морських територій ЄС до 2030 р., а до 2050 р. – усіх екосистем, які потребують відновлення. Зокрема, вже у ст. 1 цього Регламенту йдеться про те, що необхідно встановити правила на рівні ЄС щодо відновлення екосистем, щоб забезпечити відновлення біорізноманітної та стійкої природи на всій території ЄС. Відновлення екосистем також сприяє досягненню цілей ЄС щодо пом'якшення наслідків зміни клімату та адаптації до змін клімату [20].

Визначення пріоритетності правових норм при використанні водних об'єктів та розташованих під ними земельних ділянок для потреб, пов'язаних із користуванням надрами. Неоднозначна ситуація виникає і при ВКК з дна водойм, за якої органи виконавчої влади (далі – ОВВ) вимагають окрім отримання спеціального дозволу на користування надрами (далі – спецдозвіл) з метою ВКК ще й договір оренди водного об'єкту та земельної ділянки під ним. Тож, це вимагає ретельного аналізу чинного земельного, водного законодавства та законодавства про надра. Так, відповідно до ст. 19 Кодексу України про надра (далі – КпН) право користування надрами надається суб'єкту шляхом надання спецдозволу. Останній може надаватись як за результатами аукціону, так і по за ним. При цьому, ст. 18 КпН встановлено, що надання земельних ділянок для потреб, пов'язаних з користуванням надрами, провадиться в порядку, встановленому земельним законодавством України. Земельні ділянки для користування надрами, крім випадків, передбачених ст. 23 КпН, надаються користувачам надр після одержання ними спецдозволів чи гірничих відводів.

Що стосується ВКК в межах водних об'єктів, то, слід враховувати, що землі, зайняті морями, річками, озерами, водосховищами, іншими водними об'єктами, болотами, належать, згідно із ст. 58 Земельного кодексу України (далі – ЗК) та ст. 4 Водного кодексу України (далі – ВК), до земель водного фонду (далі – ЗВФ), які можуть перебувати у державній, комунальній та приватній власності.

Відповідно до ст. 86 ВК на ЗВФ можуть проводитися роботи, пов'язані, у тому числі, й з ВКК (крім піску, гальки і гравію в руслах малих та гірських річок), а також бурові та геологорозвідувальні роботи (далі – ГРР). При цьому відмітимо, що ВКК (крім підземних вод), згідно із ст. 48 ВК, не належать до спеціального водокористування. Тобто в даному випадку йдеться про користування надрами ділянки ЗВФ. Місця і порядок проведення зазначених робіт визначаються відповідно до проектів, мають погоджуватися з державними адміністраціями, Державним агентством водних ресурсів України (далі – Держводагентство) та Державною службою геології та надр України (далі – Держгеонадра) [22].

Тобто у чинному законодавстві України розділені порядок надання ЗВФ у користування для потреб, вказаних у ст. 59 ЗК й ст. 85 ВК та порядок користування земельними ділянками дна річок, озер, водосховищ, морів та інших водних об'єктів (ст. 86 ВК) [23].

Згідно з Листом Міністерства охорони НПС України від 13.10.2010 р. № 20540/11/10-10 «Щодо проведення робіт на ділянках дна водних об'єктів» на земельних ділянках дна річок, озер, водосховищ, морів та інших водних об'єктів можуть проводитися роботи, пов'язані з ВКК (крім піску, гальки і гравію в руслах малих та гірських річок), а також бурові та ГРР, згідно зі ст. 86 ВК, а відтак не потребує розроблення документації із землеустрою, набуття та посвідчення прав на земельні ділянки відповідно ст. ст. 123, 124, 126 ЗК, а також інших актів земельного законодавства.

Крім того, суб'єкти надрокористування, окрім отримання спецдозволів на проведення ГРП та ВКК зобов'язані узгоджувати свою діяльність в рамках процедури оцінки впливу на довкілля (далі – ОВД) планованої діяльності, визначеної Законом України «Про оцінку впливу на довкілля» (далі – закон про ОВД) та ст. 15-1 КпН.

З аналізу вищевикладеного можна зробити висновок, що нормами чинного законодавства чітко не визначено, що у разі наявності у суб'єкта господарювання розробленого та погодженого в уставленому законом порядку з державними органами проекту, яким визначено місце та порядок проведення конкретного виду робіт на ділянці дна водного об'єкта та відповідного спецдозволу, у останнього відсутній обов'язок здійснювати розроблення документації із землеустрою та посвідчення прав на земельні ділянки у відповідності до ст. ст. 125, 126 ЗК. Зазначене питання розкривається лише у роз'яснювальному документі Міністерства охорони НПС України, що вважається недоречним, а його зміст – необґрунтованим [24].

У зв'язку з вищенаведеним, можна стверджувати, що наразі у відносинах з використання водних об'єктів та розташованих під ними земельних ділянок для потреб, пов'язаних із користуванням надрами *відсутня кореляція між нормами водного, земельного та надрового законодавства*, що потребує забезпечення їх ефективності шляхом додаткового моніторингу правових норм, проведення систематизації, налагодження міжгалузевої взаємної узгодженості та відповідності як на вітчизняному так і на європейському рівні.

Також слід враховувати, що на початку 2025 р. набув чинності Закон про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оновлення Загальнодержавної програми розвитку мінерально-сировинної бази України на період до 2030 р. та регулювання деяких питань стосовно корисних копалин та компонентів стратегічного та критичного значення [25]. Зокрема, в Законі зазначається, що за даними офіційної статистики, протягом останніх років спостерігається тенденція до зниження видобутку підземних вод та (за відсутності належного контролю за бурінням свердловин) значного погіршення якості питних вод окремих горизонтів за рахунок створення умов для водообміну з техногенно забрудненими горизонтами. Як наслідок, значна кількість розвіданих родовищ не використовуються, деякі з них вже є непридатними для експлуатації у зв'язку з порушенням умов живлення, що зумовлено забудовою територій, забрудненням водоносних горизонтів у межах меліоративних систем, на ділянках розташування фільтрувальних накопичувачів, техногенних відвалів, звалищ тощо, видобуванням гравійно-галькових відкладів карпатських річок тощо.

Визначення можливості перенесення русла річки для ВКК. Також дискусійний характер мають й положення законодавства щодо можливості перенесення русла річки для ВКК, у зв'язку з чим, на практиці зустрічаються випадки надання спецдозволів на ВКК в руслах малих річок при наявності проектної документації в якій мова йде про перенесення русла річки для таких робіт.

Звертаємо увагу на ст. 86 ВК, якою передбачений перелік видів діяльності, дозволений в межах ЗВФ та відповідно до якого на таких землях можуть проводитися роботи, пов'язані, в тому числі, з ВКК (крім піску, гальки і гравію в руслах малих та гірських річок), розчищення русел річок, каналів і дна водойм, а також бурові та ГРП тощо.

Відповідно до ст. 58 ЗК до ЗВФ входять, в тому числі, землі, зайняті: а) морями, річками, озерами, водосховищами, іншими водними об'єктами, болотами, а також островами, не зайнятими лісами; б) прибережними захисними смугами вздовж морів, річок та навколо водойм, крім земель, зайнятих лісами тощо. Вищенаведене підтверджує можливість надання спецдозволу для ВКК на території, через яку протікає річка.

Однак, відповідно до ст. 80 ВК, з метою охорони водності малих річок, суворо забороняється, в тому числі, змінювати рельєф басейну річки; руйнувати русла пересихаючих річок, струмків та водотоків; зменшувати природний рослинний покрив і лісистість басейну річки тощо. А тому приписів спеціального законодавства про перенесення русел річок наразі не існує.

Крім того, ст. 3 закону про ОВД відносить до другої категорії видів планованої діяльності та об'єктів, які можуть мати значний вплив на довкілля та підлягають ОВД, у тому числі й видобування піску і гравію на ЗВФ.

Більше того, ч. 6 ст. 3 цього закону забороняє провадження господарської діяльності, експлуатацію об'єктів, інші втручання в природне середовище і ландшафти, у тому числі ВКК, використання техногенних родовищ корисних копалин, якщо не забезпечено в повному обсязі додержання екологічних умов, передбачених у висновку з ОВД, рішенні про провадження планованої діяльності та проектах будівництва, розширення, перепрофілювання, ліквідації (демонтажу) об'єктів.

Підтвердженням заборони зміни русла річок є і те, що для попередження забруднення річки, знищення рослин і тварин, що оселяються на її берегах, а також для створення сприятливих умов її існування, з обох берегів річища від витоків до гирла на території долини встановлюються так звані прибережні захисні смуги та водоохоронні зони. Ці ділянки є природоохоронними територіями, господарська діяльність на яких має певні обмеження і регулюється ст.ст. 87 та 89 ВК.

Зокрема, ч. 3 ст. 87 ВК передбачається, що в окремих випадках у водоохоронній зоні може бути дозволено добування піску і гравію, однак за межами земель водного фонду на сухій частині заплави, у праруслах річок за погодженням з державними адміністраціями, ОВВ Автономної Республіки Крим з питань охорони НПС, центральним ОВВ, що реалізує державну політику у сфері розвитку водного господарства, та центральним ОВВ, що реалізує державну політику у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр. Отже, вищезазначені законодавчі положення чітко визначають заборону у зміні русла річок та можливість проводити ВКК не заборонених видів копалин у їх руслах.

Однак, слід звернути увагу і на урядову постанову від 12.12.1994 р. № 827 «Про затвердження переліків корисних копалин загальнодержавного та місцевого значення». Загальнодержавний рівень певних видів корисних копалин може становити пріоритетність у їх видобуванні, однак не має суперечити басейновому принципу управління водними ресурсами, закладеному у ст. 1 ВК.

У зв'язку з цим, питання про способи видобування таких корисних копалин в руслах річок мають узгоджуватися в рамках процедури ОВД планованої діяльності, визначеної законом про ОВД та його підзаконними актами і погоджуватися не лише з Держгеонадрами, а й з Держводагентством та органами Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України.

З огляду на викладене, *потребують внутрішньої взаємної узгодженості правові норми ВК*, що містять не чіткі правові норми, які на практиці призводять до їх двоякого тлумачення.

Визначення особливостей використання водних об'єктів для РГМ. Відсутність належного нормативно-правового регулювання певних взаємовідносин може призводити і до вільного їх врегулювання на практиці, що призводить до численних судових позовів. Наприклад, зустрічаються випадки ототожнення (прирівняння) біологічної меліорації та РГМ до рибогосподарської діяльності (далі – РГД) на підставі чого встановлюються вимоги щодо необхідності оформлення договорів оренди земельних ділянок та водного об'єкта для таких потреб.

Слід відзначити, що ні ВК, ні ЗК взагалі не регулюють зазначені питання. Натомість спеціальним НПА, в даному випадку, виступає Закон України «Про аквакультуру», відповідно до якого така меліорація визначається комплексом заходів, спрямованих на оптимізацію показників гідрологічного, гідрохімічного, гідробіологічного режимів та підвищення біологічної продуктивності об'єктів (їх частин), технологічних рибогосподарських водойм (далі – РГВ), поліпшення умов природного відтворення та якісного складу гідробіонтів з метою їх збереження та раціонального використання.

Така РГМ може здійснюватися як в РГВ, так і в водогосподарських водоймах, які перебувають у державній, комунальній та приватній власності. Однак, не зважаючи на те,

що такий вид господарської діяльності прямо передбачений законодавством, порядок його здійснення не затверджений, у зв'язку з чим, на практиці відбувається довільне його врегулювання, зокрема, шляхом укладання договорів з водогосподарськими підприємствами про здійснення такої РГМ і запуску риби у водойму з подальшим правом її вилову, що по факту прирівнюється до риборозведення та суперечить законодавству.

В рамках аналізованої ситуації слід звернути увагу на положення ч. 4 ст. 6 Закону України «Про аквакультуру» в якій йдеться про те, що не можуть перебувати у приватній власності об'єкти аквакультури, що потрапили в умови природної волі за межі наданих суб'єктам аквакультури в користування рибогосподарських водних об'єктів (їх частин), технологічних РГВ, акваторій (водного простору) внутрішніх морських вод, територіального моря, виключної (морської) економічної зони України або цілеспрямовано вселені у водні об'єкти (їх частини). Відповідно до Закону України «Про тваринний світ» такі об'єкти переходять у категорію диких тварин і вже підлягають правовій охороні, як об'єкти екологічного права.

Враховуючи те, що РГМ хоч і належить до різновиду аквакультури але не є видом РГД, оскільки остання має включати в себе такі складові, як розведення та вилов об'єктів аквакультури, правовідносини щодо зариблення сторонніх водогосподарських водойм з метою РГМ мають врегульовуватись договірним шляхом до моменту випуску об'єктів аквакультури у водойму. Такі угоди оформляються, як правило у вигляді договорів купівлі-продажу об'єктів аквакультури. В іншому випадку, при потрапленні таких об'єктів в умови природної волі за межі наданих суб'єктам аквакультури в користування рибогосподарських водних об'єктів (їх частин) або цілеспрямовано вселені у водні об'єкти (їх частини) вони перестають перебувати у власності суб'єкта, який їх вирощував. А тому, угоди, в яких з метою РГМ у водні об'єкти випускаються об'єкти аквакультури, з подальшим правом їх вилову суперечать принципам РГМ і прирівнюються до угод про РГД до яких застосовуються вимоги щодо отримання спеціальних дозволів на риборозведення у певному водному об'єкті, укладення договорів оренди водного об'єкту та земельної ділянки під ним і т. ін.

На підставі вищенаведеного встановлено, що через відсутність спеціального підзаконного НПА щодо особливостей здійснення біологічної меліорації та РГМ у рибо- та водогосподарських об'єктах усіх форм власності, виникає довільне їх врегулювання, в тому числі, шляхом здійснення прихованого риборозведення.

Дотримання принципу системності при консолідації СГЗ та захисті прав добросовісного набувача. Слід відзначити, що природоресурсні правовідносини, як різновид екологічних правовідносин, формуються на засадах принципу соціальної справедливості, що закладено в положеннях Конституції України, відповідно до якої земля, як і інші природні ресурси є об'єктами права власності Українського народу (ст. 13), де земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави (ст. 14), а громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом (ст. 24), в тому числі й щодо права володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю (ст. 41).

У зв'язку з цим, при підготовці будь-якого проекту НПА із зазначеного питання, вказані положення Основного Закону мають пріоритетне значення. Однак на практиці зустрічаються різноманітні випадки.

Наприклад, Міністерством аграрної політики та продовольства України, з метою розвитку правового інституту консолідації земель, був запропонований проект закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України з цих питань (далі – ПЗ № 5438) [26]. Аналізуючи положення запропонованого законопроекту, підтримуємо висловлену у Пояснювальній записці до нього тезу про те, що консолідація земель виступає важливим інструментом в земельній політиці країн ЄС, яка допомагає сільськогосподарським товаровиробникам комплексно усувати недоліки у землеволодінні, зокрема, шляхом усунення черезсмужжя, припинення далекоземелля, оптимізації використання природних ресурсів, суміжному розміщенню земельних ділянок тощо. Така консолідація переважно, включає об'єднання земель з нерозподілених земельних ділянок, земельних ділянок, власники яких померли, а спадкоємці не прийняли спадщину, земельних ділянок, що є відумерлою спадщиною і т. ін.

Однак, запропонований в ПЗ № 5438 варіант консолідації земель сільськогосподарського призначення, певною мірою, відрізняється від існуючих та має ряд критичних зауважень.

Наприклад, відповідно до його положень консолідації підлягають також і землі, власники яких відомі і які також можуть займатися сільськогосподарською діяльністю. Згідно з ПЗ № 5438 ч. 2 другої п. 10 ст. 186 ЗК пропонується не визнавати підставою відмови у погодженні проекту землеустрою щодо консолідації земель незгоду власника земельної ділянки із запропонованим новим місцем її розташування. В той-же час, проектом п. 12 ст. 185-1 ЗК передбачається право власників та користувачів об'єктів консолідації земельних ділянок на відшкодування збитків за рахунок ініціаторів консолідації, розмір яких визначається шляхом проведення експертної грошової оцінки земельної ділянки. А відповідно до п. 15 ст. 185-1 ПЗ № 5438 змін до ЗК, рішення ініціаторів консолідації про затвердження проекту землеустрою щодо консолідації земель може бути оскаржено до суду власниками земельних ділянок, межі, площа та угіддя яких були змінені за таким проектом, суб'єктами інших речових прав на такі земельні ділянки, якщо вони не погодили такий проект.

З окресленого слідує, що права власника земельної ділянки, який не є ініціатором консолідації земель, окресленими проектними пропозиціями, можуть порушуватися, що суперечить положенням ст. 14 Конституції України та становить ризик подальшого розвитку рейдерських захоплень землі. Подібний висновок слідує з наступного:

– по-перше, власник земельної ділянки має повне право не погоджуватися з обміном на іншу земельну ділянку, в рамках консолідації СГЗ з таких причин: 1) запропонована взамін земельна ділянка може бути розташована на значній відстані від місця проживання особи; 2) доступ до запропонованої земельної ділянки може бути обмежений; 3) запропонована земельна ділянка може бути гіршої якості тощо. Однак в ПЗ № 5438 не враховані такі та інші особливості і обставини, незважаючи на те, що відповідно до ч. 3 ст. 41 Конституції України ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності і що це право є непопущним. А згідно з ч. 4 зазначеної статті Конституції України «примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану»;

– по-друге, запропонований варіант грошового відшкодування збитків, заподіяних власнику та користувачу земельної ділянки, передбачений проектом п. 12 ст. 185-1 ЗК, потребує детальнішого обґрунтування та коригування, оскільки, виходячи зі змісту запропонованої статті, дане відшкодування збитків можна тлумачити по-різному, як то: 1) заподіяння шкоди землевласнику, який не є ініціатором консолідації земель; 2) виплату різниці вартості земельної ділянки у випадку, якщо такому землевласнику пропонується взамін земельна ділянка гіршої якості; 3) повну оплату вартості земельної ділянки, яку хочуть вилучити для потреб іншої особи, якщо її власник не погодився на обмін земельними ділянками і т. ін. Зі змісту запропонованої статті можна бачити тиск на землевласника з метою задоволення чужих інтересів, що є недопустимим;

– по-третє, спірним видається запропонований п. 15 ст. 185-1 ПЗ № 5438 змін до ЗК єдиний варіант захисту своїх прав власником земельної ділянки, яку намагаються вилучити з метою консолідації для задоволення чужих інтересів, а саме – судовий. Вважаємо, що у випадку відмови власника земельної ділянки на зміну розташування земельної ділянки (з причин, перерахованих вище), а також відмови від грошового відшкодування її вартості, його права не можуть порушуватись проти його волі заради приватних інтересів інших осіб. Такий висновок напряду впливає із положень ст. 64 Конституції України, якою визначається, що конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім окремих випадків, що виникають під час дії воєнного або надзвичайного стану в державі. Тож, справедливим вважаємо вердикт парламенту від 06.02.2024 р. про зняття з розгляду поданого ПЗ № 5438.

Не меншого занепокоєння викликає і ПЗ № 12089 «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо посилення захисту прав добросовісного набувача» [27], яким, всупереч його назві, намагаються узаконити права неналежних набувачів на землю лісового, водного фонду, прибережних захисних смуг, пам'яток археології та земель оборони, з приводу яких сьогодні у судах розглядається численна кількість справ, а ПЗ № 12089, у випадку його підписання Президентом України (17.03.2025 р. закон направлено на підпис), може обмежити термін повернення незаконно відчужених земель до державної та комунальної власності. Крім того, позовні заяви про повернення таких земель буде можливо пред'явити лише за попереднього внесення на депозит суду їх ринкової вартості.

Наведені приклади підтверджують факти порушення принципів ПТД в цілому та сприяють подальшому розвитку рейдерських захоплень землі в Україні, що значною мірою впливає на забезпечення державою належної реалізації принципів соціальної, економічної та екологічної справедливості.

Також варто згадати й зміст принципу системності та комплексності ПТД (саме так він називався у першій редакції закону про ПТД [28]), а саме – ПТД має гарантувати: 1) узгодженість правових норм між собою та відповідність НПА нижчої юридичної сили актам вищої юридичної сили; 2) пріоритетність правових норм спеціального законодавства над правовими нормами загального законодавства; 3) забезпечення своєчасного прийняття (видання) підзаконних НПА на виконання норм законів України.

Висновки. Проведений аналіз окремих норм екологічного законодавства з точки зору їх відповідності критеріям ефективності щодо провадження господарської діяльності дав підстави для наступних узагальнень.

1. Виявлено, що сучасна загальнотеоретична позиція щодо визначення ефективності правових норм охоплює достатньо широкий спектр відповідних критеріїв, основними з яких слід визнати: 1) наявність реальної можливості для реалізації правової норми; 2) результат дії норми права та досягнення цілі правового регулювання; 3) наявність доведеного причинного зв'язку між результатом та дією правової норми; 4) відповідність норми права сучасному стану правовідносин; 5) внутрішньогалузевий взаємозв'язок та узгодженість правових норм; 6) повнота викладу норм права в статтях НПА; 7) міжгалузева (зовнішня) кореляція правових норм. Зазначені критерії виступають також складовими одного з принципів ПТД – принципу системності та комплексності, відповідно до якого ПТД має гарантувати: а) відповідність НПА нижчої юридичної сили актам вищої юридичної сили; б) пріоритетність правових норм спеціального законодавства над правовими нормами загального законодавства; в) забезпеченість виконання норм законів України підзаконними НПА.

2. Проведено аналіз ефективності реалізації принципу системності ПТД на прикладах окремих НПА екологічного законодавства, зокрема при визначенні: 1) місця кліматоохоронних правовідносин в системі екологічного законодавства; 2) пріоритетності правових норм під час використання водних об'єктів та розташованих під ними земельних ділянок для потреб, пов'язаних із геологічним вивченням та ВКК; 3) можливості перенесення русла річки для ВКК; 4) особливостей використання водних об'єктів для біологічної та/чи РГМ; 5) механізму консолідації СГЗ та захисті прав добросовісного набувача. Наведені приклади неефективності правових норм екологічного законодавства та відсутності в них ознак системності, спрямовані на необхідність проведення якісного правового моніторингу існуючих правових норм для належного формування політики післявоєнного відновлення країни в рамках євроінтеграційних процесів, а також виступають орієнтиром для законотворців щодо дотримання принципів ПТД з метою забезпечення належної реалізації механізмів соціальної, економічної та екологічної справедливості.

3. Аргументовано, що запровадження кліматоохоронних правовідносин на державному рівні потребує не лише прийняття спеціального НПА, а й визначення місця цих правовідносин в системі екологічного законодавства в цілому, а також розмежування понять «екологічна» та «кліматична» безпеки та правових заходів їх забезпечення. Під терміном «екологічна безпека» пропонується розуміти стан довкілля, який забезпечується попередженням

погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки, шляхом гарантування державою дотримання вимог всього міжнародного та вітчизняного екологічного законодавства на її території. Відтак, «екологічна безпека» характеризує стан довкілля, який є «оптимальним» для існування здорової людини, а термін «кліматична безпека» розкриває ті умови, за яких «екологічна безпека» буде «оптимальною» для існування людини.

4. Встановлено відсутність у нормах чинного законодавства чіткого визначення, що у разі наявності у суб'єкта господарювання розробленого та погодженого в усталеному законом порядку з державними органами проєкту, яким визначено місце та порядок проведення ВКК на ділянці дна водного об'єкта та відповідного спецдозволу, у останнього відсутній обов'язок здійснювати розроблення документації із землеустрою та посвідчення прав на земельні ділянки у відповідності до ЗК. Зазначене питання розкривається лише у роз'яснювальному відомчому листі, що вважається недоречним, а його зміст – необґрунтованим. Наразі у відносинах використанні водних об'єктів та розташованих під ними земельних ділянок для потреб, пов'язаних із користуванням надрами відсутня кореляція між нормами водного, земельного та надрового законодавства, що потребує забезпечення їх ефективності шляхом додаткового моніторингу правових норм, проведення систематизації, налагодження міжгалузевої взаємної узгодженості та відповідності як на вітчизняному так і на європейському рівні.

5. Розкрито дискусійний характер положення законодавства щодо можливості перенесення русла річки для ВКК, у зв'язку з чим, на практиці зустрічаються випадки надання спецдозволів на ВКК в руслах малих річок при наявності проєктної документації, в якій мова йде про перенесення русла річки для таких робіт. В той же час слід визнати, що приписи спеціального законодавства про перенесення русел річок наразі відсутні, хоча відповідні ділянки є природоохоронними територіями, господарська діяльність на яких має певні обмеження і регулюється ВК. Загальнодержавний рівень певних видів корисних копалин може становити пріоритетність у їх видобуванні, однак не має суперечити басейновому принципу управління водними ресурсами. У зв'язку з цим, питання про способи видобування таких корисних копалин в руслах річок мають узгоджуватися в рамках процедури ОВД планованої діяльності, визначеної законом про ОВД та його підзаконними актами і погоджуватися природоохоронними органами. Тож, положення ВК потребують внутрішньої взаємної узгодженості, адже вони містять нечіткі правові норми, які на практиці призводять до їх двоякого тлумачення.

6. Обґрунтовано, що відсутність належного нормативно-правового регулювання рибогосподарських відносин в деяких випадках призводить до ототожнення біологічної меліорації та РГМ до РГД на підставі чого встановлюються вимоги щодо необхідності оформлення договорів оренди земельних ділянок та водного об'єкта для таких потреб. При цьому, ні ВК, ні ЗК взагалі не регулюють зазначені питання, що обумовлює їх вільне врегулювання на практиці та, як наслідок, виникнення численних судових позовів. Зокрема, угоди, в яких з метою РГМ у водні об'єкти випускаються об'єкти аквакультури, з подальшим правом їх вилову суперечать її принципам і прирівнюються до угод про РГД, до яких застосовуються вимоги щодо отримання спецдозволів на риборозведення у певному водному об'єкті, укладення договорів оренди водного об'єкту та земельної ділянки під ним тощо. Відсутність спеціального підзаконного НПА щодо особливостей здійснення біологічної меліорації та РГМ у рибо- та водогосподарських об'єктах тягне за собою поширення прихованого риборозведення.

7. Наведено критичні зауваження щодо проєкту закону з консолідації СГЗ, в якому наявні положення, якими права власника земельної ділянки, який не є ініціатором консолідації земель, можуть порушуватися, що суперечить положенням Конституції України та становить ризик подальшого розвитку рейдерських захоплень землі. Подібний висновок слідує з наступного: 1) власник земельної ділянки має повне право не погоджуватися з обміном на іншу земельну ділянку, в рамках консолідації СГЗ; 2) запропонований варіант грошового відшкодування збитків, заподіяних власнику та

користувачу земельної ділянки, потребує детальнішого обґрунтування та коригування, оскільки, виходячи зі змісту запропонованої статті, дане відшкодування збитків можна тлумачити по-різному; зі змісту запропонованої статті можна вбачати тиск на землевласника з метою задоволення чужих інтересів, що є недопустимим; 3) спірним видається запропонований законопроект єдиний варіант захисту своїх прав власником земельної ділянки, яку намагаються вилучити з метою консолідації для задоволення чужих інтересів, а саме – судовий.

Список використаних джерел:

1. Волохов О.С. До питання визначення поняття «ефективність законодавства» та його використання. *Актуальні проблеми політики*. 2024. Вип. 73. С. 25-30. DOI <https://doi.org/10.32782/app.v73.2024.3>
2. Купіна Л.Ф. Критерії ефективності правових норм. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, Серія 18. Право*. 2017. № 32. С. 51-57.
3. Рабінович М.П. Ефективність юридичних норм: загальнотеоретично-поняттєвий інструментарій дослідження. *Вісник Академії правових наук України*. 2008. № 1(52). С. 13-21.
4. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023 р. № 3354-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text> (дата звернення: 20.03.2025).
5. Шаган О.В. Принципи нормотворчості органів місцевого самоврядування. *Вісник національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2014. № 801. С. 159-163.
6. Про основні засади державної кліматичної політики: Закон України від 08.10.2024 р. № 3991-IX. *Офіційний вісник України*. 2024. № 99, ст. 6304.
7. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (дата звернення: 20.03.2025).
8. Краснова Ю.А. Право екологічної безпеки України: теоретичні аспекти: монографія. К.: НУБіП України, 2017. 589 с.
9. Краснова Ю.А. Правове регулювання екологічної безпеки в Україні: монографія. К.: Алерта, 2013. 304 с.
10. Проблеми права екологічної безпеки: навч. посіб. Під заг. ред. М.В. Краснової та Р.С. Кіріна. Дніпро: НГУ, 2016. 621 с.
11. Meadows, Donella H. Meadows, Dennis L., Randers, Jorgen, Behrens William W. *Limits to Growth*. 1972, New York: New American Library.
12. Екологічна безпека: Підручник / В.М. Шмандій, М.О. Клименко, Ю.С. Голік, А.М. Прищепа, В.С. Бахарев, О.В. Харламова. Херсон: Олді-плюс, 2013, 366 с.
13. Наслідки гонки озброєнь для довкілля та інші аспекти екологічної безпеки. *Щорічна доповідь директора-виконавця ЮНЕП*. Найробі, 1987, 437 с.
14. UN General Assembly, The human right to a clean, healthy and sustainable environment. A/76/L.75. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/LTD/N22/436/72/PDF/N2243672.pdf?OpenElement> (дата звернення: 20.03.2025).
15. Resolution UN General Assembly A/HRC/RES/52/23 adopted by the Human Rights Council on 4 April 2023. The human right to a clean, healthy and sustainable environment. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G23/076/98/pdf/G2307698.pdf?OpenElement> (дата звернення: 20.03.2025).
16. Краснова Ю.А. Правове забезпечення реалізації принципу екологічної справедливості. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 254-258. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-8/58>
17. Resolution 48/13. The human right to a clean, healthy and sustainable environment, adopted by the Human Rights Council on 8 October 2021. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G21/289/50/PDF/G2128950.pdf> (дата звернення: 20.03.2025).

18. Open Element. For the analysis of its bases and precedents see Y. AGUILA, «The Right to a Clean, Healthy and Sustainable Environment: State of Affairs», IUCN, News and Event, 29 October 2021. IUCN. URL: <https://www.iucn.org/> (дата звернення: 20.03.2025).
19. Клімат. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BB%D1%96%D0%B-%D0%B0%D1%82> (дата звернення: 20.03.2025).
20. Рамкова конвенція ООН про зміну клімату від 09.05.1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_044#Text (дата звернення: 20.03.2025).
21. Кірін Р.С., Духневич А.В. Вплив господарської діяльності на здоров'я людини: міжгалузевість правових засад. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція»*. 2024. № 71. – С. 78-86. DOI: <https://doi.org/10.32782/2307-1745.2024.71.16>
22. Regulation (EU) 2024/1991 of the European Parliament and of the Council of 24 June 2024 on nature restoration and amending Regulation (EU) 2022/869. *Official Journal of the European Union*. L series, 29.7.2024.
23. Кірін Р.С. Кодифікація законодавства про надра: досвід та проблеми: монографія Д.: НГУ, 2015. 523 с.
24. Кірін Р.С., Петлюк Ю.С. Надро-водні права і обов'язки землевласників. *Право і суспільство*. 2024. № 4. С. 192-202. DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.4.26>
25. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оновлення Загальнодержавної програми розвитку мінерально-сировинної бази України на період до 2030 року та регулювання деяких питань стосовно корисних копалин та компонентів стратегічного та критичного значення : Закон України від 18.12.2024 р. № 4154-IX. *Офіційний вісник України*. 2025. № 12, ст. 932.
26. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань консолідації земель № 5438 від 28.04.2021 р. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71783 (дата звернення: 20.03.2025).
27. Проект Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо посилення захисту прав добросовісного набувача № 12089 від 03.10.2024 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/44973> (дата звернення: 20.03.2025).
28. Проект Закону про правотворчу діяльність № 5707 від 25.06.2021 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72355 (дата звернення: 20.03.2025).

